

## ІНТЕНСИФІКАТОРИ ДОПУСТОВОГО ЗНАЧЕННЯ В СКЛАДНОСУРЯДНИХ РЕЧЕННЯХ ІНТЕНСИВНОЇ ПРОТИСТАВНО-ДОПУСТОВОЇ СЕМАНТИКИ

Стаття присвячена аналізу особливостей формально-синтаксичної і семантико-синтаксичної структури складносурядних складних речень інтенсивної протиставно-допустової семантики, а також засобів посилення протиставно-допустових відношень – інтенсифікаторів допустового значення.

Ключові слова: складносурядні речення, протиставно-допустові семантико-синтаксичні відношення, інтенсифікатори допустового значення, структурні елементи.

Взаємозв'язок між граматичною структурою і лексичним наповненням речення представляє собою "велику й захоплюючу ділянку значення речення" [1, с.5]. Закономірною стала поява праць, у яких граматисти особливу увагу приділяють взаємодії між значеннями компонентів складносурядних конструкцій. Особливо ця тенденція є виразною у дослідженнях Арутюнової Н. Д., Грищенка А. П., Загнітка А. П., Кручиніної І. М., Ляпон М. В., Холодова М. М. та ін. С. Смеречинський зазначив, що "самостійність кожного з паратактично сполучених слів лише назверхня, а насправді між ними глибока внутрішня, природна та логічна підпорядкованість... Так само й у сполучі речень" [8, с.254]. Значним кроком у дослідженні взаємодії між одиницями сурядної конструкції стала теорія "других сполучних елементів" або "конкретизаторів" [2, с.137; 3, с.211], якими почали йменувати частки і прислівникові групи, що входять до складу другого компонента конструкції після сполучника сурядності і конкретизують його значення.

У сучасній синтаксичній науці визнано існування складносурядних речень з протиставно-допустовими відношеннями, що є різновидом речень з причинно-наслідковими відношеннями. На думку А. П. Грищенка, під значеннєвим планом складносурядного речення розуміємо те загальне значення, що впливає зі зв'язку складових частин. Таким загальним значенням може бути, наприклад, повідомлення про одночасність або послідовність кількох подій, станів, процесів, причинно-наслідковий або зіставно-протиставний зв'язок між складовими частинами тощо [4, с.22-23].

Основною умовою появи протиставно-допустових семантико-синтаксичних відношень є взаємодія сурядних частин, в одній із яких висловлене твердження або припущення з можливим наслідком, а в іншій це твердження або припущення спростовують, обмежують чи заперечують [9, с.10]. Складносурядні конструкції інтенсивної протиставно-допустової семантики розглядають серед протиставних складносурядних речень, частини яких поєднані сполучниками *а, але, та* (у значенні *але*) *зате, проте, однак*, рідко *і*. Ці сполучники виражають формальну взаємозалежність між частинами складного речення. Однак за характером семантико-синтаксичних відношень між складовими частинами протиставно-допустові речення належать до детермінантних складносурядних речень, у яких протиставний зв'язок доповнений семантичними відтінками, характерними для складнопідрядних речень, а саме: —...**протиставне значення ускладнюється значенням допустовості (одне явище повинно викликати було інше, але не викликало)**" [5, с.163]. Наприклад: *Писалось добре й на колесах, і в позахмарній висоті, **та все ж таки** дніпрові плеса – мої скрижалі золоті* (В. Бровченко). *Десь там далеко, далеко, поганеньке містечко, **а все-таки** воно живе, **все-таки** пнеться...* (У. Самчук). *Ніхто ніби й не був свідком цієї нічної сцени, **а проте** вся Зачіплянка вже знала, як Наталка після іменин калялася та навколішки повзала перед своїм сліпим Костею на майдані, бо знов, видно, підпивши, «давала дрозда», як сама вона висловлюється про себе...* (О. Гончар). У таких реченнях протиставні семантико-синтаксичні відношення домінують над допустовими.

Коло відношень, які передає сурядність, широке; сурядністю можуть бути виражені майже всі види значеннєвих відношень, характерних для складнопідрядних речень, зокрема і допустово-протиставні [7, с.391-392]. Проте цілком правомірно визначати складносурядні речення як конструкції, особливою рисою яких є граматичні відношення сурядності між складовими компонентами [10, с.310]. Таке загальне твердження підкреслює граматичну своєрідність складносурядних речень на відміну від складнопідрядних.

Предикативні частини аналізованих складносурядних речень репрезентують нерівноправні протиставно-допустові відношення, що є спорідненими з причинно-наслідковими відношеннями.

Відомо, що причина і наслідок перебувають в неоднакових відношеннях, а саме: причина зумовлює наслідок, наслідок же обґрунтовує її.

Семантичну нерівноправність предикативних частин зумовлює невідповідність граматичних і семантичних ознак: з одного боку – це складносурядні речення, оскільки їх частини поєднані сполучниками сурядності, а з іншого – вони наближаються до складнопідрядних допустово-протиставних речень за характером детермінативних семантико-синтаксичних відношень між їх предикативними частинами. Цілком правомірно визначати принцип розташування предикативних частин складносурядних речень інтенсивної протиставно-допустової семантики: на першому місці – подія, всупереч якій відбувається дія, передавана постпозитивною частиною. Отже, те, що аналізований різновид складносурядних речень передає протиставно-допустові відношення, створює чітку кількість предикативних частин, що характерні неможливістю їх перестановки, – це дві предикативні частини з фіксованим порядком розташування.

Неспіввідносними є такі ознаки, одна з яких існує всупереч іншій. Неспіввіднесеність приховує в собі допустовість. За визначенням І. М. Кручиніної, у своїй основі допустовість – це семантичний ефект знецінення однієї з ознак, що співіснують, зниження її значущості для конкретного випадку [6, с.152].

Той факт, що складносурядні речення інтенсивної протиставно-допустової семантики за характером детермінативних семантико-синтаксичних відношень між їх предикативними частинами наближаються до складнопідрядних допустово-протиставних речень, підтверджує можливість їх трансформації у складнопідрядні допустово-протиставні речення введенням сполучника підрядності до першої допустової частини, напр.: *Не знала й не могла знати війни, не літала з багажем Червоного Хреста до місць, де лютують епідемії, **проте** це, власне, ні разу Інні не доводилось ризикувати собою, **а проте** іноді потайки ставить себе в ситуації найтрудніші, приміряється до найтяжчих випробувань...* (О. Гончар). Пор.: ***Хоч** не знала й не могла знати війни, **хоч** це, власне, ні разу Інні не доводилось ризикувати собою, **проте** іноді потайки ставить себе в ситуації найтрудніші, приміряється до найтяжчих випробувань.*

Однак за граматичними (формальними) показниками зіставлявані речення різні. Насамперед тому, що предикативні частини наведених речень оформлені різними сполучниками: сполучник *проте* є елементом сурядного зв'язку, сполучник *хоч* – формант підрядності. За семантико-синтаксичними ж відношеннями між предикативними частинами аналізоване складносурядне речення співвідносне з складнопідрядним допустово-протиставним реченням.

Сполучник *проте* в складносурядному реченні зумовлює його віднесення до розряду протиставних, проте серед складносурядних протиставних речень конструкціям, між частинами яких існують інтенсивні протиставно-допустові відношення, належить особливе місце: їм властивий детермінативний значеннєвий зв'язок.

Отже, своєрідність складносурядних речень інтенсивної протиставно-допустової семантики полягає в невідповідності формально-граматичних та семантичних ознак. За формально-синтаксичними ознаками – це складносурядні протиставні речення, а за семантико-синтаксичними відношеннями між предикативними частинами ці речення співвідносні з складнопідрядними допустово-протиставними реченнями. Ці складні синтаксичні конструкції характерні фіксованим порядком розташування бінарних предикативних частин, замкненістю та негнучкістю структури.

У складносурядних реченнях існує тенденція до уточнення відтінку значення, звуження широти значень, що їх виражають сурядні сполучники, прагнення зробити вираження семантико-синтаксичних відношень спрямованішим, одностороннім, однолінійним і цим якимось наблизити до характеру вираження семантико-синтаксичних відношень засобами підрядності. Цей процес здійснюється шляхом поєднання сполучників зі сполучниковими частками і прислівниками, що уточнюють значення сполучників і які в російській граматичній науці стали кваліфікувати як "другі сполучні елементи", "конкретизатори" [3, с.144]. Характерно, що в таких сполученнях роль сурядного сполучника настільки послаблена і його значення настільки блідне, що в таких поєднаннях виявляються рівно можливими дуже різні за значенням сполучники, як *і* та *а*, *але*, напр.: *і все-таки і а все-таки, і все одно і але все одно* [7, с.394-395].

У складносурядних реченнях сучасної української літературної мови функціонують і такі слова, які є елементами лексичного наповнення складного речення і виражають відношення між його компонентами спеціалізовано і точніше, ніж сурядні сполучники, відіграють допоміжну роль у структурній організації речення. Це частки *таки*, *все-таки* (*все ж таки*), *все ж*, стійкі сполучення слів *все одно*, *в той же час*, напр.: *Кожного понеділка і кожної п'ятниці під тюремну браму*

приходили мати або сестра і приносили ті ославлені «передачі». Приходили, просили побачення, їм відмовляли, **але вони все-таки** вперто і довго чекали безнадійно надіючись (У. Самчук).

Слова, що беруть участь в організації складносурядних речень, розташовані у їх предикативних частинах і виражають протиставно-допустове значення (*таки, все-таки (все ж таки), все ж, все одно, в той же час*), А. П. Загнітко називає синтаксично спеціалізованими словами [5, с.152], І. М. Кручиніна – інтенсифікаторами допустового значення [6, с.92]; термін «сплікатор» використовує Є. М. Ширяєв для кваліфікації безсполучникових складних речень з такими словами [12, с.204]. Термін «інтенсифікатор» відображає природу і функції цих одиниць у реченні, тому його застосовано в науковому дослідженні.

Ці специфічні лексико-граматичні конструкції деталізують семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами, а саме – протиставно-допустові, і не виконують функції сполучних засобів, тому не можуть бути кваліфіковані як сполучники чи сполучні слова. Основна функція аналізованих слів, що в складносурядних реченнях з протиставно-допустовими відношеннями стоять після сполучників сурядності, полягає в підкресленні допустового значення, а не в поєднанні предикативних частин. Отже, видається правомірним визнавати слова *таки, все-таки (все ж таки), все ж, все одно, в той же час* тощо інтенсифікаторами допустового значення.

Інтенсифікатори – це граматичні утворення, які використовують для посилення значеннєвої організації висловлення, зокрема для конкретизації та підкреслення допустових семантико-синтаксичних відношень між частинами складносурядного речення.

У поєднаннях на зразок *а все-таки, але все ж, і все одно* та інших сполучники сурядності є граматичним засобом сурядного зв'язку, слова ж *все-таки, все ж, все одно* – інтенсифікаторами допустового значення.

Інтенсифікатори в складносурядних конструкціях протиставно-допустової семантики є структурними елементами. За умови нечіткого визначення допустово-протиставних семантико-синтаксичних відношень між частинами складносурядного речення на основі аналізу змістового їх наповнення та граматичних засобів сурядного зв'язку, наявність інтенсифікаторів допустового значення стає обов'язковою.

Функція сполучників сурядності очевидна: вони поєднують дві чи більше структурно автономні предикативні частини та визначають тип синтаксичного зв'язку між ними. Через такі сполучники складне речення будується на основі сурядності і належить до розряду складносурядних. Однак складносурядні речення, постпозитивна предикативна частина яких оформлена поєднаннями *а все-таки (все ж таки), але все ж, і все одно* становлять окремий різновид складносурядних речень з протиставно-допустовим значенням, оскільки в них протиставно-допустові семантико-синтаксичні відношення формуються не лише формально-граматичними засобами (сполучниками), а й супровідними словами (*таки, все-таки (все ж таки), все ж, все одно, в той же час*), що інтенсифікують допустове значення.

Функціональні особливості інтенсифікаторів допустового значення і розбіжності в їх граматичній природі дозволяють серед складносурядних конструкцій виділити дві групи речень:

1) складні речення, в яких разом зі сполучниками сурядності *і, а, але, та* (у значенні *але*) вживаються частки чи стійкі сполучення, функціонально близькі до часток: *таки, все-таки (все ж таки), все ж, все одно*. Ці лексичні елементи у складі речення хоч і отримують додаткову, сполучникову функцію, але водночас не втрачають властивостей часток;

2) складні речення, в яких разом зі сполучниками сурядності вживаються сполучення *в той же час*.

Функціонування часток *все, таки, все-таки (все ж таки), все ж, сполучення все одно* зі сполучниками сурядності можливе лише за умови вираження протиставно-допустових семантико-синтаксичних відношень між частинами складносурядного речення, напр.: *Десятина є завжди десятина. Вона готова з останнього пнутися, а все-таки десятинка буде* (У. Самчук). *Кожного понеділка і кожної п'ятниці під тюремну браму приходили мати або сестра і приносили ті ославлені «передачі». Приходили, просили побачення, їм відмовляли, але вони все-таки вперто і довго чекали безнадійно надіючись* (У. Самчук). *Стільки років минуло, а хата все та сама, «на тимчасом» збудована* (У. Самчук). *Ніколи та рука не обняла його — сина, не була щедрою на пестоці, та все ж таки кожного року, коли — Христос воскрес”, коли всі віталися, син з величною втіхою брав ту руку і припадав устами до її шорсткої, темної твердості* (У. Самчук). *...Звук із горла не вилітав, і щелепи рухалися, як дерев'яні, але він все одно продовжував ці вправи і робив їх наполегливо і довго* (Г. Тютюнник).

Якщо ж сполучники *а, але, та* мають приєднувальне, зіставне чи протиставно-обмежувальне значення, слова *таки, все-таки (все ж таки), все ж, все одно* при них не вживаються. У поєднанні зі сполучниками сурядності ці слова зберігають властиві їм як певній семантичній групі часток різні відтінки експресивного вираження.

Аналіз фактичного матеріалу засвідчує, що в складносурядних реченнях найчастіше з інтенсифікаторами допустового значення поєднуються сполучники *а, але*. Це зумовлено, очевидно, тим, що значення невідповідності, характерне для допустових конструкцій, найвиразніше передають саме ці сполучні засоби в поєднанні зі сполученнями *таки, все-таки (все ж таки), все ж, все одно* тощо.

Аналіз складносурядних речень з протиставно-допустовими відношеннями дає підстави стверджувати, що інтенсифікатори допустового значення поєднуються не тільки зі сполучниками *а, але та, а й* зі сполучником *і*. Напр.: *Так багато запитань, так багато проблем, і все ж автор вирішив замахнутися на ще значніше* (П. Загребельний). *В бою Самуїла прикривали з усіх боків, і все ж якийсь ромей вихитрився й ударив царя з-за спини по шолому, розкривавив йому вухо, забив намороки* (П. Загребельний). *Звик (Мехмед) до поганого самопочуття, але так погано ще не почував себе, мабуть, жодного разу за всі двадцять два роки життя, і все ж він тримався, сидів рівно, не хилився, не кликав на поміч...* (П. Загребельний). *Погода була несприятлива, ішли дощі, і все одно зібрали добрий урожай* (З газети).

Сполучення *в той же час* у складносурядних реченнях з відношеннями одночасності має конкретне прислівникове часове значення. Проте це сполучення використовується і в складносурядних реченнях з протиставно-допустовими відношеннями зі сполучниками *і, але*, напр.: *Він був висококласним інженером, професійним психологом, мав великий досвід роботи на будівництві, але в той же час невід'ємною частиною його життя була пісня. Чимало обіцянок звучало з вуст лідерів політичних партій перед виборами, і в той же час виконувати їх не поспішав жодна з них* (З газети).

У цьому реченні сполучення *в той же час* не має конкретного часового значення, а є основним виразником допустових відношень, будучи необхідним елементом структури речення. Зміни в семантиці і синтаксичній функції сполучення *в той же час* визначаються змінами в значенні його складових компонентів: займенник *той* втрачає конкретно вказівне значення, внаслідок чого все сполучення сприймається як одне ціле.

Отже, поряд зі складносурядними реченнями, предикативні частини яких поєднані сполучниками сурядності та між частинами яких існують протиставно-допустові семантико-синтаксичні відношення, поширені складносурядні речення, що виражають зазначені відношення поєднанням сполучника сурядності та інтенсифікатора допустового значення. Вони займають особливе місце в системі складносурядних речень з протиставно-допустовими семантико-синтаксичними відношеннями.

Функціонування лексичних елементів як засобів вираження семантико-синтаксичних відношень між компонентами складносурядних речень зумовлене передусім характером сполучників сурядності, а саме: чим ослабленіше значення сполучника, тим більшою є необхідність у додаткових засобах, що допомагають оформити складне речення як структурно-семантичну одиницю і відобразити в ньому певні семантико-синтаксичні відношення, зокрема протиставно-допустові.

Саме сполучники сурядності потребують таких допоміжних засобів для конкретизації відношень, які вони виражають; сполучники підрядності не передбачають таких інтенсифікаторів. Видається правомірним вважати, що значення сполучників сурядності порівняно зі значенням сполучників підрядності є віддаленішим.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл : Логико-семантические проблемы / Нина Давыдовна Арутюнова. — М. : Наука, 1976. — 383 с.
2. Белошапкова В. А. Сложное предложение в современном русском языке / Вера Арсентьевна Белошапкова. — М. : Просвещение, 1967. — 217 с.
3. Белошапкова В. А. Современный русский язык. Синтаксис / Вера Арсентьевна Белошапкова. — М. : Высшая школа, 1977. — 248 с.
4. Грищенко А. П. Складносурядні речення в сучасній українській літературній мові / Арнольд Панасович Грищенко. — К. : Наук. думка, 1969. — 155 с.
5. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис / Анатолій Панасович Загнітко. — Донецьк : ДонНУ, 2001. — 662 с.

6. Кручинина И. Н. Структура и функции сочинительной связи в русском языке / Ирина Николаевна Кручинина. — М. : Наука, 1988. — 209 с.
7. Попова И. А. Сложносочиненное предложение в современном русском языке / И. А. Попова // Вопросы синтаксиса современного русского языка. — М. : Учпедгиз, 1950. — С. 355—396.
8. Смеречинський С. Нариси з української синтаксису у зв'язку з фразеологією та стилістикою : [фотопередрук з післясловом Олекси Горбача. — Мюнхен, 1990] / Сергій Смеречинський. — Харків : Рад. школа, 1932. — 283 с.
9. Ткачук Т. П. Функціонально-семантична категорія допустовості в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. П. Ткачук. — К., 2009. — 20 с.
10. Украинская грамматика / [В. М. Рusanовский, М. А. Жовтобрюх, Е. Г. Городенская, А. А. Грищенко]. — К. : Наук. думка, 1986. — 360 с.
11. Холодов Н. Н. Сложносочиненные предложения в современном русском языке / Николай Николаевич Холодов. — Смоленск : Изд-во СГПУ, 1975. — Ч. 1. — 165 с.
12. Ширяев Е. Н. Бессоюзное сложное предложение в современном русском языке / Евгений Николаевич Ширяев. — М. : Наука, 1986. — 223 с.

Статья посвящена анализу особенностей формально-синтаксической и семантико-синтаксической структуры сложносочиненных предложений интенсивной противительно-уступительной семантики, а также средств усиления противительно-уступительных отношений – интенсификаторов уступительного значения.

Ключевые слова: сложносочиненные предложения, противительно-уступительные семантико-синтаксические отношения, интенсификаторы уступительного значения, структурные элементы.

This article is devoted to analysis peculiarities of the formal and semantic structure of the complex compound sentences with adversative and concessive semantic, to research indicators of intensification of concessive meaning.

Key words: complex compound sentences, adversative and concessive relations, intensification of concessive meaning, elements of structure.

УДК 81'367.625.3:81'367.633:[81'.367.332]

*С. П. Галаур*

## **ПРЕФІКСАЛЬНО-ПРИЙМЕНИКОВА КОРЕЛЯЦІЯ СЕМАНТИЧНОГО ТИПУ “КОНТАКТНА ЛОКАЛІЗАЦІЯ: ЗОВНІШНІЙ КОНТАКТ: НАПРЯМ РУХУ НА ПОВЕРХНЮ ЛОКАТИВНОГО ОРІЄНТИРА”**

У статті проаналізовано семантико-синтаксичну організацію речень із префіксально-прийменниковою кореляцією значеннєвого різновиду «контактна локалізація: зовнішній контакт: напрям руху на поверхню локативного орієнтира», вирізняючи безпосередній та опосередкований типи цієї кореляції, встановлено її основні моделі й субмоделі.

Ключові слова: префіксально-прийменникова кореляція дієслівного предиката, безпосередній / опосередкований вияв префіксально-прийменникової кореляції, локативний орієнтир, директивні відношення.

Проблема семантичної взаємодії між префіксами й прийменниками, кваліфікованої українськими мовознавцями як «префіксально-прийменникова кореляція», хоч і викликала стійкий інтерес у дослідників упродовж XIX-XX століть, однак і сьогодні постає ще не розв'язаною до кінця. Найгрунтовніше висвітлила це питання В.Г. Войцехівська [4]. Вона, зокрема, виявила особливості прийменникового керування префіксальних дієслів, схарактеризувала структуру та семантику словосполучень із префіксально-прийменниковою кореляцією з позиції теорії про сильний / слабкий тип зв'язку. Основні теоретичні засади співвідношення префікса та прийменника різнобічно викладені в працях І.Р. Вихованця [2], Н.П. Гальони [5]. М.І. Степаненко описав явище префіксально-прийменникової кореляції на тлі сучасної наукової парадигми, що пропагує погляд на речення як багаторівневу синтаксичну одиницю [9]. Цей учений сформував уявлення про кореляцію префіксів та прийменників, яка присутньо впливає на формально-граматичну й семантичну будову речення, визначає його компонентний склад.

Метою пропонованої статті є дослідження кореляції семантичного типу «контактна локалізація: зовнішній контакт: напрям руху на поверхню локативного орієнтира», що встановлюється між префіксом дієслівного предиката й прийменником, який разом із субстантивною словоформою заповнює в реченні припредикатну позицію. Поставленою метою передбачені такі завдання: простежити специфіку формування семантико-синтаксичної структури речень з вирізненим значеннєвим різновидом префіксально-прийменникової кореляції й ідентифікувати в них основні її моделі та субмоделі.

Особливістю речень із семантичним описом «напряму руху на поверхню локативного орієнтира» є вживання префіксальних дієслів руху, переміщення, каузально-моторної дії та іменників – складників припредикатного правобічного компонента, що належать до різних лексико-